

Studying the History of Argumentation on the Verse of the Temptation of Abraham (pbuh) in Ancient Shia Theological and Imamate Sources for the Issue of Imamate

Kazem Ostadi MA of Qura'n and Hadith Sciences, Qur'an and Hadith University, Qom, Iran

Abstract

In order to argue and prove the issue of Imamate and the succession of the Prophet (PBUH), "theological, historical and also the verses of the Holy Quran" are referred to. In the meantime, verse 124 of Surah Al-Baqarah (which is known among late and contemporary Shias as the verse of the suffering of Ibrahim (AS) or the verse of Imamate) is considered one of the most important verses regarding the issue of Imamate. On the other hand, in order to address and criticize the implications of the verse of Abraham's suffering in matters of imamate, it is necessary to research and know issues such as the position of ancient Shia theological and imamate sources in relation to this verse. In the upcoming research, according to these questions: "1- In which of the advanced theological and imam sources of Shia, the verse about the suffering of Prophet Ibrahim (pbuh) has been discussed? 2- What is the position of these sources in relation to the verse of Prophet Abraham's affliction and the issue of Imamate? In the current research, about twenty-nine theological and imam works from Shiite sources up to the fifth century have been examined and in the end, it was found that at least until the end of the third century and the beginning of the fourth century, in most of these sources, there is no mention of citing and arguing the verse of the affliction of Abraham. A) For the issue of imamate, there is no specific Shia definition of it, and few cases related to the issue of imamate have been included in some sources worthy of consideration.

Keywords: Special Imamat, Imamiyyah, Verse 124 of Baghareh, History of Shiism, Succession of the Prophet (PBUH).

* Corresponding Author: Kazemostadi@gmail.com

How to Cite: Ostadi, K. (2023). Studying the History of Argumentation on the Verse of the Temptation of Abraham (pbuh) in Ancient Shia Theological and Imamate Sources for the Issue of Imamate. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Kalam*. 4 (6). 265-292.

بررسی تاریخچه استدلال به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) در منابع کلامی و امامتی کهن شیعی برای مسأله امامت

کاظم استادی * | کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

چکیده

برای استدلال و اثبات مسأله امامت و جانشینی پیامبر^(ص)، به دلایل «کلامی، تاریخی و نیز آیات قرآن کریم» استشهد می‌شود. در این میان، آیه ۱۲۴ سوره بقره (که در میان شیعیان متأخر و معاصر، به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) یا آیه امامت مشهور است)، یکی از مهم‌ترین آیات پیرامون مسأله امامت قلمداد می‌شود. از سوی دیگر، برای پرداختن و نقد و بررسی دلالت آیه ابتلای ابراهیم در مسائل امامت، لازم است پیشاپیش، مسائلی همچون موضع منابع کلامی و امامتی کهن شیعی نسبت به این آیه، پژوهش و دانسته گردند. در پژوهش پیش رو، با توجه به این سوالات: «۱- در کدام یک از منابع کلامی و امامتی متقدم شیعه، به آیه ابتلای حضرت ابراهیم^(ع) پرداخته شده است؟ ۲- موضع این منابع نسبت به آیه ابتلای حضرت ابراهیم^(ع) و مسأله امامت چیست؟»، به بررسی منابع کهن شیعی پرداخته شده است. در پژوهش حاضر، حدود بیست‌ونُه اثر کلامی و امامتی از منابع شیعه تا قرن پنجم بررسی شده است و در پایان، مشخص شد که حداقل تا اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، در بیشتر این منابع، خبری از استناد و استدلال به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) برای مسأله امامت با تعریف‌های خاص شیعی از آن وجود ندارد و موارد اندکی مرتبط با مسأله امامت، آن هم در برخی منابع درخور تأمل درج شده است. کلیدواژه‌ها: امامت خاصه، کلام امامیه، آیه ۱۲۴ بقره، تاریخ تشیع، جانشینی پیامبر^(ص).

۱. مقدمه

تعریف‌های متکلمان اسلامی برای امامت بشری دو دسته هستند: تعریف‌های عام که نبوت را نیز در بر می‌گیرد و تعریف‌های خاص. امامت عامه، شامل رهبری عمومی در مسائل دینی و دنیوی است و در آن، به خلافت یا نیابت از پیامبر اشاره نشده است و به همین سبب، خود نبوت را نیز شامل می‌شود. اما در امامت خاصه، آن قید خلافت یا نیابت از پیامبر تعیین‌کننده است (به عنوان نمونه، ر.ک؛ حلی، ۱۴۱۳ ق.، ج ۱: ۶۶).

همچنین، بنا بر آموزه‌های شیعه، امامت و رهبری جامعه اسلامی و جانشینی پیامبر اکرم (ص)، در امور دینی و دنیوی است و پیامبر از ابتدای رسالت خود، ضمن معرفی خلیفه خویش به مسئله امام مسلمانان پس از وفات خود اهتمام جدی داشته است. درجه اهمیت این مسئله به قدری است که از نظر تاریخی، مهم‌ترین مسئله‌ای که مسلمانان پس از پیامبر (ص) درباره آن بحث و گفت‌وگو کردند، مسئله امامت بوده است و هیچ یک از آموزه‌های دینی در هیچ زمانی، مانند مسئله امامت مورد بحث و نزاع برخی از مسلمانان واقع نشده است.

برای اثبات مسئله امامت و جانشینی پیامبر (ص)، به دلایل کلامی، تاریخی و نیز آیات قرآن کریم استشهاد می‌شود. آیه ۱۲۴ سوره بقره مبنی بر **إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ**^(۱)، که در میان شیعیان متأخر و معاصر، به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) یا آیه امامت مشهور است، یکی از مهم‌ترین آیات پیرامون مسئله امامت قلمداد می‌شود. تفسیر و تأویل این آیه، مناقشات بسیاری را به‌ویژه در دوره‌های متأخر برای خود جلب کرده است؛ یعنی متکلمان و مفسران شیعه و سنی، مباحث متعدد و متفاوتی را درباره آیه ابتلای ابراهیم^(ع) مطرح نموده‌اند (به عنوان نمونه، ر.ک؛ طبرسی، ۱۴۰۸ ق.، ج ۱: ۳۷۷-۳۷۸ و مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۳۶-۴۴۵؛ برای دیدن منابع مستقل جدید، ر.ک؛ استادی، ۱۴۰۱: ۱۰۹-۸۳). از سوی دیگر، برای پرداختن و نقد و بررسی دلالت آیه ابتلای ابراهیم در مسئله امامت، لازم یا مفید است که پیشاپیش مسائلی همچون موضع منابع کلامی و امامتی کهن شیعی نسبت به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) پژوهش و روشن گردند.

۲. پیشینه پژوهش

با جستجو در منابع اطلاعاتی، حدود سی و شش اثر مستقل با موضوع آیه ابتلاء یافت شد (ر.ک؛ استادی، ۱۴۰۱: ۱۰۹-۸۳) که برخی از آن‌ها با مسأله مقاله حاضر کمی مرتبط هستند و عبارتند از:

- ۱- اسماعیلی، مهران و ربابه نبی‌الهی. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی تفسیر کلامی آیات امامت در تفاسیر اثناعشریه و زیدیه تا پایان دوره آل بویه». آئینه معرفت. ش ۵۴، ۵۴.
 - ۲- توره، یوسف. (۱۳۸۸). «بررسی تطبیقی واژه "امام" در آیه ابتلا». طلوع. س ۷. ش ۲۷.
 - ۳- خان صنمی، فاطمه. (۱۳۹۱). تحلیل رتبه امامت در آیه ابتلا (آیه ۱۲۴ سوره بقره). پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی فتح‌الله نجارزادگان. دانشکده علوم حدیث.
 - ۴- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۴). «آیه ابتلا ابراهیم». کلام اسلامی. ش ۵۴، ۵۴.
 - ۵- عظیمی، عسگر و عزالدین رضانژاد. (۱۳۹۰). «امامت در قرآن از منظر محقق طوسی و فاضل قوشچی». اندیشه نوین دینی. پیاپی ۲۴، ۲۴.
 - ۶- غلامی، اصغر. (۱۳۸۶). «مفهوم امامت در پرتو آیه ابتلا حضرت ابراهیم^(ع)». سفینه. ش ۱۷.
 - ۷- موسوی، محمدحضر و محمود سرمدی. (۱۳۸۰). «بررسی امامت در قرآن از منظر امامیه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه. قم: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
 - ۸- نیل‌ساز، نصرت و صدیقه ملک‌لو. (۱۳۹۶). «جریان‌شناسی تفاسیر فریقین نسبت به آیه ۱۲۴ سوره بقره در مسأله امامت». مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی. ش ۱ (۳).
- اما این نوشته‌ها و مقالات، اختصاصاً به احصاء و بررسی منابع کلامی و امامتی کهن شیعی به نسبت آیه ابتلا ابراهیم^(ع) و مسأله امامت در مفهوم مشهور کنونی آن پرداخته‌اند. بنابراین، پژوهش پیش رو، اولین اثر در این مسأله با جامعیت منابع مورد نظر و بررسی یکجا و منسجم آن‌هاست که انجام شده‌است.

۳. بیان مسأله

درباره مسأله امامت در معنای خاصه آن، دو رویکرد پژوهشی و استدلالی می‌توان اتخاذ نمود: الف) رویکرد عقلی و فلسفی که در آن بدون استفاده از آیات و روایات، مسأله امامت خاصه را

اثبات و پشتیبانی نماییم. ب) رویکرد اثری و متنی که با استناد به قرآن و روایات، به پشتیبانی و استدلال بر امامت خاصه پردازیم. روش‌های اخیر سه حالت مشخص دارند: ۱- مسأله، سابقه‌دار است و استناد به آیات قرآن پیرامون آن مسأله نیز سابقه‌دار است. ۲- مسأله، جدید است. ۳- مسأله، سابقه‌دار است، اما استناد به آیات قرآن پیرامون آن مسأله جدید هستند. بنابراین، دو حالت را می‌توانیم پیگیری کنیم: ۱- تبیین مفهوم امامت به وسیله آیات قرآن با مختصات پیشینی در صدر اسلام. ۲- تبیین مفهوم امامت به وسیله آیات قرآن با مختصات و مفاهیم ایجادشده متأخر و جدید. با توجه به این نکات، لازم است تا به چند مرحله زمانی استناد به آیه ابتلا در ابراهیم در مسأله امامت پرداخته شود: الف) روایات ذیل آیه ابتلا در ابراهیم^(ع)، ب) آیه ابتلا در تفاسیر کهن شیعی، ج) آیه ابتلا در منابع کلامی و امامتی کهن شیعی.

در پژوهش درباره روایات ذیل آیه ابتلا در ابراهیم^(ع) در منابعی همچون سلوة الحزین، امالی طوسی، احتجاج طبرسی، خصال، کمال‌الدین، معانی الأخبار و... روشن شده است که روایات اندکی (حدود ۱۳ روایت) ذیل آیه ۱۲۴ بقره موجود هستند که البته بیشتر آن‌ها (جز چند موردی که مشکوک هستند) اشاره‌ای به مسأله امامت عامه و خاصه مورد نظر ما شیعیان معاصر ندارند و به نوعی روایات تفسیری با موضوع جدا از اصل امامت می‌باشند (ر.ک؛ استادی، ۱۳۹۹: ط، سراسر متن).

پژوهش در تفاسیر کهن شیعی، همچون تفسیر ابن عباس؛ تفسیر ابو حمزه ثمالی، تفسیر ابوالجارود، تفسیر مقاتل بن سلیمان، تفسیر تستری، تفسیر الحبري، تفسیر قمی، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری^(ع) نیز روشن نموده است که مفسران متقدم شیعه، حداقل تا قرن چهارم، آیه ابتلا در ابراهیم^(ع) را دلیل اثبات وجود مسأله امامت نگرفته‌اند و به این آیه در مسأله امامت خاصه استشهاد نکرده‌اند (ر.ک؛ همان: ض، سراسر متن).

اکنون لازم است تا موضع منابع متقدم شیعی (که مباحث کلامی و امامتی شیعی را در بر دارند)، پیرامون آیه ابتلا در ابراهیم^(ع) روشن شود. بنابراین، مناسب است به بررسی منابع کلامی متقدم شیعی پرداخته گردد، البته با توجه به این سؤالات:

۱- در کدام یک از منابع کلامی و امامتی متقدم شیعه، به آیه ابتلا در حضرت ابراهیم^(ع)

پرداخته شده است؟

۲- موضع این منابع نسبت به آیه ابتلا حضرت ابراهیم^(ع) و مسأله امامت چیست؟

۴. آیه ابتلا در منابع کلامی و امامتی کهن شیعی

از گذشته تا کنون، تعریف‌های متعدد و متفاوتی برای «علم کلام» شده است. بعضی از این تعریف‌ها، تعریف به موضوع علم کلام و برخی اشاره به اهداف و رسالت‌های این علم و نیز تعریف بر اساس روش علم کلام هستند. بنابراین، وقتی علم کلام و تعریف آن متنوع باشد، ممکن است دایره شمول آثار و منابعی که آن را کلامی بدانیم نیز مختلف گردد، اما اجمالاً کتاب‌هایی که در عرف پژوهشی از آن‌ها به کتب کلامی و امامتی یاد می‌شود، مد نظر ما قرار دارند.

بیش از بیست و هفت اثر کلامی و امامتی (مستقل و غیرمستقل) تا قرن پنجم در منابع شیعه (با همان اجمال) شناسایی شد که به ترتیب الفبایی عبارتند از: ۱- اثبات الوصیه، اثر محمد بن علی شلمغانی (منسوب به علی بن حسین مسعودی)، ۲- الاعتقادات، اثر شیخ صدوق، ۳- الإمامة والتبصرة من الحيرة، اثر ابن بابویه علی بن حسین قمی، ۴- الايضاح، منسوب به ابن شاذان، ۵- بصائر الدرجات، اثر صفار قمی، ۶- التوحيد، اثر شیخ صدوق، ۷- شرح الأخبار، اثر قاضی نعمان مغربی اسماعیلی، ۸- الغارات، اثر ابراهیم بن محمد هلال ثقفی کوفی، ۹- الغيبة، اثر محمد نعمانی، ۱۰ - فرق الشیعه، اثر حسن بن موسی نوبختی، ۱۱- فضائل الشیعه، اثر شیخ صدوق، ۱۲- فضائل امیرالمؤمنین^(ع)، اثر بازسازی شده از کتاب ابن عقده، ۱۳- الکافی، اثر محمد بن یعقوب کلینی، ۱۴- کفایة الأثر، خزاز قمی رازی، ۱۵- کمال الدین، اثر شیخ صدوق، ۱۶- المراتب فی فضائل امیرالمؤمنین، اثر ابوالقاسم بُستی، ۱۷- المسترشد فی الإمامة، منسوب به ابن رستم طبری، ۱۸- المعیار والموازنه، منسوب به محمد اسکافی، ۱۹- مقاتل الطالبیین، ابوالفرج اصفهانی، ۲۰- المقالات والفرق، اثر سعد بن عبدالله اشعری قمی، ۲۱- المناقب والمثالب، اثر قاضی نعمان مغربی اسماعیلی، ۲۲- مناقب الإمام امیرالمؤمنین، اثر محمد بن سلیمان کوفی زیدی، ۲۳- منتخب الأنوار، اثر ابن همام اسکافی، ۲۴- نقض العثمانیه، اثر ابوجعفر محمد بن عبدالله اسکافی، ۲۵-

۲۷۱ | پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه | سال ۴ | شماره ۶ | بهار و تابستان ۱۴۰۲

الهدایة الكبرى، اثر حسین بن حمدان خصیعی، ۲۶- الهدایة إلى الأصول والفروع، اثر شیخ صدوق،
۲۷- الیاقوت فی علم الکلام، اثر ابراهیم بن نوبخت.

برای توجه بهتر، فهرست این آثار به ترتیب تاریخ و دوره حیات مؤلفان آنها به قرار صفحه

بعد است:

جدول کتاب‌های (مستقل و غیر مستقل) مرتبط تا قرن پنجم				
ردیف	اسم کتاب	مؤلف	متوفی	موضوع کتاب
۱	نقض العثمانیه	ابوجعفر محمد بن عبدالله اسکافی	۲۴۰	کلام
۲	المعيار و الموازنة	منسوب به محمد اسکافی	۲۴۰	کلام - فضائل
۳	الایضاح	منسوب به ابن شاذان	۲۶۰	کلام، امامت، فضائل
۴	الغارات	ابراهیم هلال نظفی کوفی	۲۸۳	تاریخ امام علی(ع)
۵	بصائر الدرجات	منسوب به صفار قمی	۲۹۰	کلام، امامت، فضائل
۶	المستترشد فی الامامة	منسوب به ابن رستم طبری	ق ۳	تاریخی - کلامی
۷	المقالات و الفرق	سعد بن عبدالله اشعری قمی	۲۹۹ یا ۳۰۱	کلام - تاریخ
۸	فرق الشيعة	حسن بن موسی نوبختی	۳۱۰	کلام - تاریخ
۹	مناقب الامام أمير المؤمنين...	محمد بن سلیمان کوفی زیدی	۳۲۲	کلام - مناقب
۱۰	الإمامة و التبصرة من الحيرة	ابن بابویه علی بن حسین قمی	۳۲۹	کلام، امامت، غیبت
۱۱	الكافي	محمد بن یعقوب کلینی	۳۲۹	اعتقادات، امامت و ...
۱۲	فضائل امیر المؤمنین(ع)	پارسازی کتاب ابن عقده	۳۲۲	تاریخ و مناقب
۱۳	منتخب الانوار فی ...	ابن همام اسکافی	۳۳۶	تاریخ ائمه
۱۴	الیاقوت فی علم الکلام	ابراهیم بن نوبخت	۳۴۰	کلام - امامت
۱۵	اثبات الوصیه	منسوب به علی بن حسین مسعودی	۳۴۵	کلام - امامت
۱۶	الهدایة الكبرى	حسین بن حمدان خصیبی	۳۴۶	تاریخ و کلام - امامت
۱۷	مقاتل الطالبین	ابو الفرج اصفهانی	۳۵۶	تاریخ و مناقب
۱۸	کتاب الغیبة	محمد نعمانی	۳۶۰	کلام - غیبت امام
۱۹	شذخ الأخبار فی فضائل ...	قاضی نعمان مغربی اسماعیلی	۳۶۳	تاریخ و مناقب
۲۰	المناقب و المتالب	قاضی نعمان مغربی اسماعیلی	۳۶۳	تاریخ و مناقب
۲۱	الاعتقادات	شیخ صدوق	۳۸۱	کلام
۲۲	التوحید	شیخ صدوق	۳۸۱	کلام
۲۳	کمال الدین	شیخ صدوق	۳۸۱	کلام - غیبت امام
۲۴	فضائل الشيعة	شیخ صدوق	۳۸۱	کلام - فضائل
۲۵	الهدایة الی الاصول و ...	شیخ صدوق	۳۸۱	کلام
۲۶	عیون اخبار الرضا(ع)	شیخ صدوق	۳۸۱	گونگون - کلام
۲۷	علل الشرايع	شیخ صدوق	۳۸۱	فقه - گونگون - کلام
۲۸	المراتب فی فضائل ...	ابوالقاسم بستی	ق ۴	کلام - فضائل
۲۹	کفاية الاثر	خزرا قمی رازی	۴۰۰	کلام - امامت

با بررسی این آثار کلامی و امامتی تا قرن پنجم در منابع شیعه، مشخص شد که حدود بیست

اثر از آن‌ها هیچ استناد یا اشاره‌ای به آیه ابتلای ابراهیم در مسأله امامت یا غیر آن نکرده‌اند. برخی از آثار کلامی و امامتی که به آیه ابتلا پرداخته‌اند، عبارتند از:

۱- *تقص العثمانیه*، اثر ابو جعفر محمد بن عبدالله اسکافی، ۲- *المعیار والموازنه*، منسوب به محمد اسکافی، ۳- *الغارات*، اثر ابراهیم هلال ثقفی کوفی، ۴- *المقالات والفرق*، اثر سعد بن عبدالله اشعری قمی، ۵- *فرق الشیعه*، اثر حسن بن موسی نوبختی، ۶- *مناقب الإمام أمير المؤمنين*، اثر محمد بن سلیمان کوفی زیدی، ۷- *الإمامة والتبصرة من الحيرة*، اثر ابن بابویه علی بن حسین قمی، ۸- *فضائل امیر المؤمنین (ع)*، اثر بازسازی شده از کتاب ابن عقده، ۹- *منتخب الأنوار*، اثر ابن همام اسکافی، ۱۰- *الیاقوت فی علم الکلام*، اثر ابراهیم بن نوبخت، ۱۱- *اثبات الوصیه*، منسوب به علی بن حسین مسعودی، ۱۲- *مقاتل الطالبین*، ابوالفرج اصفهانی، ۱۳- *المناقب و المثالب*، اثر قاضی نعمان مغربی اسماعیلی، ۱۴- *الإعتقادات*، اثر شیخ صدوق، ۱۵- *التوحید*، اثر شیخ صدوق، ۱۶- *فضائل الشیعه*، اثر شیخ صدوق، ۱۷- *الهدایة إلی الأصول والفروع*، اثر شیخ صدوق، ۱۸- *المراتب فی فضائل امیر المؤمنین*، اثر ابوالقاسم بستی، ۱۹- *کفایة الأثر*، خزاز قمی رازی و...

در میان حدود بیست‌ونه اثر کلامی و امامتی تا قرن پنجم در منابع شیعه، حدود هشت اثر وجود دارد که حدیثی یا اشاره‌ای به آیه ابتلای ابراهیم (ع) دارند که عبارتند از:

۴-۱. الإيضاح

کتابی با عنوان *الإيضاح* به کوشش محدث ارموی در تهران در ۱۳۵۱ شمسی به نام فضل بن شاذان (به عنوان مؤلف) منتشر شده است، سپس در بیروت در ۱۴۰۲ ق. تجدید چاپ شده است. هیچ یک از متقدمان این کتاب را به ابن شاذان نسبت نداده‌اند و این نسبت، نخستین بار در قرن ۱۱ قمری، در آثار فیض کاشانی به چشم می‌خورد (ر.ک؛ فیض کاشانی، ۱۳۴۹: ۵). از سوی دیگر، انتساب این کتاب به ابن شاذان (م. ۲۶۰ ق.). مشکوک و به احتمال قوی نادرست است؛ یعنی برخی آن را به محمد بن جریر بن رستم طبری صاحب *المسترشد* نسبت می‌دهند که از آن میان، می‌توان به قاضی نورالله شوشتری در *مجالس المؤمنین*، مرحوم شوشتری در *قاموس الرجال* و دکتر مدرسی در مکتب در *فرایند تکامل* اشاره کرد (ر.ک؛ شوشتری، ۱۴۱۱ ق.، ج ۱: ۴۱۱ و همان، ج ۲: ۴۱۱ و مدرسی طباطبائی، ۱۳۹۴: ۸۹).^۱

در این کتاب آمده است:

«... فهذا خاص لا يجوز أن يكون من جعل الله له الطاعة على الناس داخلاً في مثل ما هم فيه من المعاصي و ذلك لقول الله جل ثناؤه: **وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ: وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ: لَا يَنْتَهِ عَهْدِي الظَّالِمِينَ**.^O أن الظالمين ليسوا بأئمة يعهد إليهم في العدل على الناس وقد أبى الله أن يجعلهم أئمة ثم أعلما بقوله - تبارك وتعالى: **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا**.^O إن ذلك عهد من الله تعالى عهده إليهم لم يعهد هذا العهد إلا إلى الأئمة الذين يحكمون بالعدل ولا يجوز أن يأمر بالعدل من لا يحسنه... (ابن شاذان، ۱۳۵۱: ۹۵).

۲-۴. بصائر الدرجات

بصائر الدرجات که به محمد بن الحسن الصفار (م. ۲۹۰ ق.) منسوب است، در حقیقت، روایتی است از کتاب سعد بن عبدالله قمی که محمد بن یحیی العطار (که معاصر با سعد بن عبدالله بود)، بخشی از احادیث کتاب بصائر الدرجات را به شیوه استخراج، در متن جدیدی بازسازی کرده است و نام واسطه احادیث، یعنی سعد بن عبدالله را حذف کرده است، البته پاره‌ای از روایات نیز به آن افزوده شده است (ر. ک؛ انصاری، ۱۳۸۸: سراسر متن). از سوی دیگر، برخی بر این نظرند که اصل کتاب بصائر الدرجات از محمد بن حسن صفار بوده که سعد بن عبدالله اشعری آن را مختصر و شیخ حسن بن سلیمان (م. ۸۰۲ ق. به بعد) نیز بخش‌هایی از آن مختصر را گزیده کرده است و گاه روایاتی را نیز بدان افزوده است (ر. ک؛ جباری، ۱۳۸۴: ۲۸۳).

بر اساس گزارش‌های موجود، دو نسخه از بصائر الدرجات موجود بوده که یکی به بصائر الدرجات الصغری و دیگری به بصائر الدرجات الکبری شهرت داشتند و نسخه موجود چاپ شده کنونی، همان بصائر الدرجات الکبری است (ر. ک؛ همان: ۲۷۷).

این دو روایت ذیل نیز فقط در کتاب مشکوک و منسوب به صفار قمی آمده است و روایت دوم که مرتبط و قابل استناد به مسأله امامت است، اساساً در کتاب‌های حدیثی دیگر یافت نشد:

۱- مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي يَحْيَى الْوَأَسِطِيِّ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ وَدُرُسْتِ بْنِ أَبِي مَنْصُورٍ عَنْهُ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ^(ع): **الْأَنْبِيَاءُ وَالْمُرْسَلُونَ عَلَى أَرْبَعِ طَبَقَاتٍ فَنَبِيٌّ مُنْبَأٌ فِي نَفْسِهِ لَا يَعْدُو غَيْرَهَا وَنَبِيٌّ يَرَى فِي النَّوْمِ وَيَسْمَعُ الصَّوْتِ وَلَا يَعَايْنُهُ فِي الْبَقِيظَةِ وَكَمْ يَبْعَثُ إِلَى أَحَدٍ وَعَلَيْهِ إِمَامٌ مِثْلُ مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ عَلَى لُوطٍ^(ع) وَنَبِيٌّ يَرَى فِي مَنَامِهِ وَيَسْمَعُ الصَّوْتِ وَيَعَايِنُ الْمَلَكَ وَقَدْ**

أُرْسِلَ إِلَى طَائِفَةٍ قُلُوبًا أَوْ كَثُرُوا كَيُونُسَ قَالَ اللَّهُ لِيُونُسَ: **Π** وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ. **O**. قَالَ: يَزِيدُونَ ثَلَاثِينَ أَلْفًا وَعَلَيْهِ إِمَامٌ وَالَّذِي يَرَى فِي نَوْمِهِ وَيَسْمَعُ الصَّوْتَ وَيَعَايُنُ فِي الْبِقِظَةِ وَهُوَ إِمَامٌ مِثْلُ أَوْلَى الْعَزْمِ وَقَدْ كَانَ إِبْرَاهِيمَ^(ع) نَبِيًّا وَكَيْسَ بِإِمَامٍ حَتَّى قَالَ اللَّهُ: **Π** إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي. **O**. فَقَالَ اللَّهُ: **Π** لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ. **O**. مَنْ عَبَدَ صَنَمًا أَوْ وَثَنًا لَا يَكُونُ إِمَامًا» (صفار قمی، بی تا: ۳۹۳).

این حدیث در روایات منقول از امام صادق^(ع) ذیل آیه ابتلاء ذکر^۱ و در کتاب کافی نیز نقل شده است (ر.ک؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴).

حدیث دیگر که متفرد است، عبارت است از:

۲- «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكِرْفِيِّ عَنْ فَضَالَةَ عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ نَصْرِ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: يَنْكُرُونَ الْإِمَامَ الْمُفْتَرَضَ الطَّاعَةَ وَيَجْحَدُونَ بِهِ وَاللَّهُ مَا فِي الْأَرْضِ مَنْزِلَةٌ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ مُفْتَرَضِ الطَّاعَةَ وَقَدْ كَانَ إِبْرَاهِيمُ ذَهْرًا يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْأَمْرُ مِنَ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُفْتَرَضَ الطَّاعَةَ حَتَّى بَدَأَ لِلَّهِ أَنْ يَكْرِمَهُ وَيَعْظُمَهُ فَقَالَ: **Π** إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا. **O**. فَعَرَفَ إِبْرَاهِيمُ مَا فِيهَا مِنَ الْفَضْلِ: **Π** قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي. **O**. فَقَالَ: **Π** لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ. **O**. قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ أَيِ إِنَّمَا هِيَ فِي ذُرِّيَّتِكَ لَا يَكُونُ فِي غَيْرِهِمْ» (صفار قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۵۰۹).

۳-۴. المسترشد فی الإمامه

کتاب المسترشد منسوب به ابن رستم طبری (ق. ۳ یا ۴) که در دهه های اخیر منتشر شده است و در نوشته هایی مورد استناد قرار گرفته، از نظر مؤلف و سال تألیف، وضعیت مبهمی دارد. با توجه به دلایل متعدد، مؤلف کتاب کنونی، ابن رستم یا طبری نیست و کتاب اساساً المسترشد نیست (ر.ک؛ استادی، ۱۳۹۹: سراسر متن).

این دو استناد به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) نیز در این کتاب مشکوک وجود دارد:

۱- «قال الله عز وجل، حيث خاطب إبراهيم^(ع): **Π** لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ **O** [أبو بكر ليس من رسول الله^(ص)] فادعوا الإمامة لرجل: قد عبد الأوثان، وأشرك بالله أكثر عمره، وجاء في تفسير هذه الآية: أنهم عابدوا الأوثان، وفعل النبي^(ص) دليل حيث بعث إلى مكة، ليقرأ عليهم سورة البراءة، فلما خرج من المدينة، أمسك الجليل تعالى حتى انصرف عنه، وتسامعت القبائل بخبره، واستعظم الكل أمره للعلة التي ذكرناها من قبل، ثم هبط جبرئيل على النبي^(ص) يعلمه: أنه لا يؤذى

عنک إلا أنت أو رجل منک، فبعث علیاً^(ع) فی أثره وأمره أن يتناول منه السورة ویقرأها علی أهل مكة...» (طبری، ۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۳۱۱).

۲- «و روی أن أبابکر هرب یوم أحد وانهزم یوم خیبر هو وعمر، ولم ینهزم علی قط. ثم لم ینجس بعبادة الأوثان والأصنام قط، وترك أباه وهو أعز قریش، وبایع رسول الله^(ص) علی حدثه لا لسیف قهره، ولا لعشیره ذلیلة، ولا لفائدة دنیویة، وهو ممن وصفه الله حیث یقول: **وَاجْنُبْنِی وَبَنِیَ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ** O، ثم قال: **وَإِذِ ابْتَلْنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ** O، بعدما قال: **إِنَّا نَبَأُ لُغَابِی وَنَبَأُ الْأَعْمَى** O، فنظرنا فی أمر الظالم، فإذا الآیة قد فسروها بأنه عابد الأصنام، فإن من عبدها فقد لزمه اسم الظلم، فقد نفی الله للظالم أن یكون إماماً» (طبری، ۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۶۴۹).

۴-۴. کافی

الكافی، نوشته محمد بن یعقوب بن اسحاق مشهور به ثقة الإسلام کلینی (م. ۳۲۹ ق). است. کافی مشتمل بر سه قسمت اصول و فروع و روضه است: اصول کافی به روایات اعتقادی، فروع آن به اخبار فقهی و روضه کافی به تاریخ و موضوعات گوناگون اخلاقی و... می پردازد. در کافی، سه روایت پیرامون آیه ابتلا ابراهیم^(ع) وجود دارد:

۱- «حدیثی در باب طبقات الأنبیاء والرسل والأئمة^(ع) آمده است: مُحَمَّدُ بْنُ یَحْیَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي یَحْیَى الْوَاسِطِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ وَدُرُسْتِ بْنِ أَبِي مَنْصُورٍ عَنْهُ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ^(ع): **لَأَنْبِیَاءُ وَالْمُرْسَلُونَ عَلَى أَرْبَعِ طَبَقَاتٍ فَنَبِیٌّ مُبْتَأً فِي نَفْسِهِ لَا یَعْدُو غَيْرَهَا وَنَبِیٌّ یَرَى فِي النَّوْمِ وَیَسْمَعُ الصَّوْتِ وَلَا یَعَانِيهِ فِي الْيَقَظَةِ وَكَمْ یَبْعَثُ إِلَى أَحَدٍ وَعَلَيْهِ إِمَامٌ مِثْلُ مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ عَلَى لُوطٍ^(ع) وَنَبِیٌّ یَرَى فِي مَنَامِهِ وَیَسْمَعُ الصَّوْتِ وَیَعَانِيهِ الْمَلَكُ وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَى طَائِفَةٍ قَلُّوا أَوْ كَثُرُوا كَيُونُسَ قَالَ اللَّهُ لِيُونُسَ: **وَإِذْ أَرْسَلْنَا إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ** O. قَالَ يَزِيدُونَ ثَلَاثِينَ أَلْفًا وَعَلَيْهِ إِمَامٌ وَالَّذِي يَرَى فِي نَوْمِهِ وَیَسْمَعُ الصَّوْتِ وَیَعَانِيهِ فِي الْيَقَظَةِ وَهُوَ إِمَامٌ مِثْلُ أُولَى الْعَزْمِ وَقَدْ كَانَ إِبْرَاهِيمُ^(ع) نَبِیًّا وَكَيْسَ يَأْمَامَ حَتَّى قَالَ اللَّهُ: **إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا** قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي O. فَقَالَ اللَّهُ: **إِنَّا نَبَأُ لُغَابِی وَنَبَأُ الْأَعْمَى** O. مَنْ عَبَدَ صَنَمًا أَوْ وَثَنًا لَا یَكُونُ إِمَامًا» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴).**

۲- حدیث دیگر با دو نقل در کافی آمده است:

«مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ، عَمَّنْ ذَكَرَهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ، عَنْ زَيْدِ

الشَّحَامُ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ - تَبَارَكَ وَتَعَالَى - اتَّخَذَ إِبْرَاهِيمَ (ع) عَبْدًا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ نَبِيًّا، وَإِنَّ اللَّهَ اتَّخَذَهُ نَبِيًّا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ رَسُولًا، وَإِنَّ اللَّهَ اتَّخَذَهُ رَسُولًا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ خَلِيلًا، وَإِنَّ اللَّهَ اتَّخَذَهُ خَلِيلًا قَبْلَ أَنْ يَجْعَلَهُ إِمَامًا، فَلَمَّا جَمَعَ لَهُ الْأَشْيَاءَ، قَالَ: II إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا O. قَالَ: فَمِنْ عَظَمِهَا فِي عَيْنِ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: II وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ O، قَالَ: II إِنَّا يَكُونُ السَّقِيَّةُ إِمَامَ التَّقِيِّ O» (كليني، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴).

همین حدیث بالا، با تفاوتی، دوباره در کافی آمده است:

«عَلَى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ أَبِي الْكَفَّارِ عَنْ جَابِرِ بْنِ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ اتَّخَذَ إِبْرَاهِيمَ عَبْدًا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ نَبِيًّا وَاتَّخَذَهُ نَبِيًّا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ رَسُولًا وَاتَّخَذَهُ رَسُولًا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ خَلِيلًا وَاتَّخَذَهُ خَلِيلًا قَبْلَ أَنْ يَتَّخِذَهُ إِمَامًا فَلَمَّا جَمَعَ لَهُ هَذِهِ الْأَشْيَاءَ وَقَبَضَ يَدَهُ قَالَ لَهُ يَا إِبْرَاهِيمُ II إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا O فَمِنْ عَظَمِهَا فِي عَيْنِ إِبْرَاهِيمَ (ع) قَالَ يَا رَبِّ II وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ O» (كليني، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴)¹.

۳- در حدیث بسیار بلندی نیز مطالبی پیرامون امامت آمده که قسمتی از آن مرتبط با آیه

ابتلای ابراهیم (ع) است:

«أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ رَحِمَهُ اللَّهُ رَفَعَهُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ الرُّضَاءِ (ع) بَمَرَوْ فَاجْتَمَعْنَا فِي الْجَامِعِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِي بَدْءِ مَقْدَمِنَا فَأَذَارُوا أَمْرَ الْإِمَامَةِ... إِنَّ الْإِمَامَةَ أَجَلٌ قَدْرًا وَاعْظَمُ شَأْنًا وَأَعْلَى مَكَانًا وَأَمْنَعُ جَانِبًا وَأَبْعَدُ غَوْرًا مِنْ أَنْ يَبْلُغَهَا النَّاسُ بِعُقُولِهِمْ أَوْ يَنَالُوهَا بِأَرَائِهِمْ أَوْ يُقِيمُوا إِمَامًا بِاخْتِيَارِهِمْ إِنَّ الْإِمَامَةَ حَصَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهَا إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ (ع) بَعْدَ النَّبِيِّ وَالْخَلَّةِ مَرْتَبَةً ثَالِثَةً وَفَضِيلَةً شَرَفَةً بِهَا وَأَشَادَ بِهَا ذِكْرَهُ فَقَالَ: II إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا O. فَقَالَ الْخَلِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ سُورًا بِهَا II وَمِنْ ذُرِّيَّتِي O قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: II إِنَّا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ O فَأَبْطَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ الْإِمَامَةَ كُلَّ ظَالِمٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ...» (كليني، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۸).

۵-۴. الهداية الكبرى

اثر حسین بن حمدان خصیسی (م. ۳۴۶ ق.) که جزء غلات نصیریه است. هدایة الکبری، کتابی درباره زندگی و کرامات چهارده معصوم (ع) و از قدیمی ترین متونی است که درصدد اثبات امامت و وصایت یکایک ائمه از راه بیان معجزات است. ابواب چهارده گانه کتاب به اعتبار چهارده معصوم (ع) تنظیم شده است و مطالب تاریخی کتاب به شیوه حدیثی بیان شده است و

مؤلف سلسله اسناد خود را نیز بیان کرده است (ر.ک؛ خصیبه، ۱۴۱۱ ق.:. سراسر متن). هر باب به دو قسمت اصلی تقسیم می‌شود؛ که قسمت اول آن، کلیاتی درباره هر معصوم از احوال شخصی است و قسمت دوم به ذکر روایات مختلف با ذکر سلسله اسناد مشخص می‌پردازد که غالب اسناد به ائمه منتهی می‌شود؛ و در آنها معجزات و کرامات هر معصوم شامل تعیین مصادیق علم غیب او، تصرف او در نظام تکوین همچون زنده کردن مردگان و طی الارض خود و یا با همراهی اصحابش، سخن گفتن به زبان‌های گوناگون و نیز سخن گفتن با حیوانات، نباتات و جمادات ذکر می‌شود.

در الهدایة الکبری خصیبه (م. ۳۴۶ ق.). یک روایت طولانی آمده که در بخشی از آن چنین

ذکر شده است:

«... فَأَمَّاكُمْ ثَابِتَةٌ عِنْدَ شِيعَتِكُمْ وَ نَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّكُمْ اخْتِيارُ اللَّهِ فِي قَوْلِهِ تَرَفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ وَ قَوْلِهِ ﷻ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ O وَ قَوْلِهِ ﷻ إِنْ اللَّهُ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ O قَالَ: يَا مُفَضَّلُ، فَأَيْنَ نَحْنُ مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ؟ قَالَ: يَا مُفَضَّلُ، قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﷻ إِنْ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لِلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هَذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اللَّهُ وَلى الْمُؤْمِنِينَ O وَ قَوْلُهُ: ﷻ أَمَلَةٌ أَيْبِكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمْ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ O وَ قَوْلُ إِبْرَاهِيمَ: ﷻ رَبِّ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ O وَ قَدْ عَلِمْنَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) وَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (ع) مَا عَبْدَا صَمًا وَ لَا وَثَنًا وَ لَا أَشْرَكَ بِاللَّهِ طَرْفَةَ عَيْنٍ وَ قَوْلُهُ: ﷻ إِذْ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاتَمَّهَنَّ قَالَ إِنْى جَاعِلِكُ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ O وَ الْعَهْدُ هُوَ الْإِمَامَةُ. قَالَ الْمُفَضَّلُ: يَا مَوْلَاى لَا تَمْتَحِنِى وَ لَا تَحْتَبِرْنِى وَ لَا تَبْتَلِنِى فَمِنْ عِلْمِكُمْ عَلِمْتُ وَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ أَخَذْتُ قَالَ صَدَقْتُ يَا مُفَضَّلُ لَوْ لَا اعْتَرَأُفُكَ بِنِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْكَ فِى ذَلِكَ لَمَّا كُنْتُ بَابَ الْهُدَى فَأَيْنَ يَا مُفَضَّلُ الْآيَاتُ مِنَ الْقُرْآنِ فِيهِ أَنَّ الْكَافِرَ ظَالِمٌ قَالَ: نَعَمْ، يَا مَوْلَاى قَوْلُهُ: الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ وَ قَوْلُهُ: الْكَافِرُونَ هُمُ الْفَاسِقُونَ وَ مَنْ كَفَرَ وَ فَسَقَ وَ ظَلَمَ لَا يَجْعَلُهُ اللَّهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا. قَالَ: أَحْسَنْتَ يَا مُفَضَّلُ فَمِنْ أَيْنَ قُلْتَ بِرَجْعَتِنَا وَ مُقَصَّرَةُ شِيعَتِنَا إِنْ مَعْنَى الرَّجْعَةِ أَنْ يَرُدَّ اللَّهُ إِلَيْنَا مُلْكَ الدُّنْيَا فَيَجْعَلُهُ لِلْمَهْدِى وَ يَحْتَمُّ مَتَى سُلِّمْنَا الْمُلْكَ حَتَّى يَرُدَّ إِلَيْنَا. قَالَ الْمُفَضَّلُ لَأَ وَ اللَّهُ يَا مَوْلَاى مَا سُلِّمُوهُ وَ لَا سَلَبُوهُ لِأَنَّهُ مُلْكُ النُّبُوَّةِ وَ الرِّسَالَةِ وَ الْوَصِيَّةِ وَ الْإِمَامَةِ...» (خصیبه، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۹۲ و مجلسی، ۱۴۰۳ ق.، ج ۵۳: ۱).

یادآوری می‌شود که این روایت در منابع دیگر یافت نشد.

۶-۷. الغیبة نعمانی

نوشته ابو عبدالله محمد بن ابراهیم نعمانی (م. ۳۶۰ ق.) در اوایل دوران غیبت کبراست. مجموع روایات کتاب غیبت، در برخی نسخه‌های خطی، ۴۷۸ عدد روایت است که در ۲۶ باب و در برخی نسخه‌های خطی با تعداد کمتری، در ۲۱ باب بیان شده است و می‌بینیم که تعداد روایات هر باب کاملاً متفاوت است (ر.ک؛ استادی، ۱۴۰۰، ف: ۷۵). بنای مؤلف در تمام کتاب، نقل روایت است و به ندرت توضیحی از خود اضافه می‌کند و روایات را در ابواب مختلف تکرار نمی‌کند. مؤلف باب‌های کتاب را در سه بخش مبانی غیبت، دوران ظهور و علایم آن گشوده است. او از مجموعه‌های روایی، به ویژه کتاب‌های غیبت که پیش از او تألیف شده، استفاده کرده است.

برخی از سرفصل‌های کتاب عبارتند از: «ما جاء فی الإمامة والوصیة وأنهما من الله عزوجل و باختیاره و أمانة یؤدیها الإمام إلى الإمام بعده؛ روی فی أن الأئمة اثنا عشر إماما و أنهم من الله و باختیاره؛ ما روی فی أن الله لا یخلى أرضه بغير حجة؛ ما روی فی غیبة الإمام المنتظر الثانی عشر^(ع) و ذکر مولانا أميرالمؤمنین و الأئمة^(ع) بعده و إنذارهم بها؛ ما جاء فی ذکر رایة رسول الله^(ص) و أنه لا ینشرها بعد یوم الجمل إلا القائم^(ع) و...».

در این کتاب، یک حدیث از کلینی پیرامون آیه ابتلای ابراهیم^(ع) با این اسناد آمده است:

«أخبرنا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ بْنُ الْعَلَاءِ الْهَمْدَانِيُّ رَفَعَهُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ مَوْلَانَا الرُّضَا^(ع) بِمَرَوْ فَاجْتَمَعْنَا وَ أَصْحَابُنَا فِي الْجَامِعِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِي بَدْءِ مَقْدَمِنَا فَأَدَارُوا أَمْرَ الْإِمَامَةِ وَ ذَكَرُوا كَثْرَةَ الْاِخْتِلَافِ فِيهَا فَدَخَلْتُ عَلَى سَيِّدِي الرُّضَا^(ع) فَأَعْلَمْتُهُ» (نعمانی، ۱۳۹۷ ق.: ۲۱۷).

این حدیث، پیش‌تر در کتاب کافی نیز آمد.

۶-۷. شَرَحُ الْأَخْبَارِ فِي فَضَائِلِ الْأَئِمَّةِ الْأَطْهَارِ^(ع)

تألیف قاضی نعمان مغربی (م. ۳۶۳ ق.) است. وی در آغاز پیرو مذهب مالکی بود، ولی بعدها تغییر مذهب داد و شیعه اسماعیلیه شد. البته برخی از علمای شیعه امامیه، همانند مجلسی دوم (ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق.، ج ۱: ۳۸) و محدث نوری (ر.ک؛ نوری، ۱۴۰۸ ق.، ج ۱: ۱۲۸) وی را شیعه امامی می‌دانند و عقیده دارند قاضی نعمان در برابر سلاطین اسماعیلیه تقیه کرده است،

در صورتی که دیگران این مسأله را نپذیرفته‌اند و وی را امامی ندانسته‌اند.

این کتاب علاوه بر فضائل و مناقب ائمه، یک دوره تاریخ ائمه از امیرالمؤمنین علی^(ع) تا پایان زندگی امام صادق^(ع) را نیز در بر دارد. چاپ کنونی، سه جلد است و از شانزده جزء تشکیل شده است. یازده جزء کتاب (دو جلد اول) به مناقب و تاریخ زندگانی امیرمؤمنان پرداخته است؛ همانند «جزء دوم: سبقت ایمان امام علی^(ع)»، «جزء سوم: جهاد امام علی^(ع)»، «جزء چهارم: جهاد با ناکثین، قاسطین و مارقین»، «جزء پنجم: اخبار صفین»، «جزء ششم: احتجاج امیرالمؤمنین^(ع) با قاسطین»، «جزء هفتم: در مناقب امیر مؤمنان و ردّ حشویه»، «جزء هشتم: اخباری که در اطاعت حضرت علی^(ع) آمده»، «جزء نهم: در باب آنچه از وحی و قرآن درباره علی^(ع) آمده»، «جزء دهم: درباره معاویه»، «جزء یازدهم: اخباری که درباره اهل بیت وارد شده» (ر.ک؛ مغربی، ۱۴۱۴ ق.: فهرست و مقدمه).

برخی از عناوین و مطالب این کتاب که اهتمام ویژه مؤلف را در استدلال و اثبات امامت حضرت امیر^(ع) نشان می‌دهد، عبارتند از: قوله^(ص): «أنت مني بمنزلة هارون من موسى»؛ قوله^(ص): «من كنت مولاه فعليّ مولا»؛ علی^(ع) كَنَفَسَ رَسُولَ اللَّهِ (ص)؛ علی^(ع) أمير المؤمنين والوصی والخليفة؛ مناقب أمير المؤمنين^(ع)؛ فی الناکثین والقاسطین والمارقین؛ حرب الجمل؛ حرب صفین؛ حرب النهروان؛ ابن عباس و معاویة؛ معاویة بن ابي سفیان؛ احتجاجه^(ع) فی الشوری؛ حدیث سدّ الأبواب؛ مصائب أمير المؤمنين؛ فدک لفاطمة؛ سلونی قبل أن تفقدونی؛ المهدي من أهل البيت و...

در شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار، ضمن مطلبی استدلالی، به آیه ابتلا ابراهیم^(ع)

استشهاد شده است:

«... وأما قوله: إن علياً^(ص) لم يأخذ الخلافة من جهة التشاور كما أخذها عثمان، ولا نصّ عليه عثمان كما نصّ أبو بكر على عمر، ولا اجتمعت الأمة عليه كما اجتمعوا على أبي بكر! فالإمامة فريضة من الله عزّ وجلّ افترضها على عباده، وأمرهم بطاعة من افترضها له من أئمة دينه كما افترض عليهم طاعته وطاعة رسوله^(ص)، ووصل هذه الطاعات الثلاث بعضها ببعض، فقال جلّ من قائل: **أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ**». ولم يفوض الطاعة إليهم فيقول لهم: أطيعوا من شئتم فيكون لهم أن ينصبوا إماماً لأنفسهم يطيعونه، وأن يقيموا نبياً أو إلهاً من دونه، ولكنهم إنما تعبّدوا بطاعة من

اصطفاه عليهم، وأقامه لهم من رسله، فقال سبحانه: **اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ**، وقال سبحانه: **إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً** O. وقال لإبراهيم: **إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ** O ولم يكن النبي (ص) جعل للناس في حياته أن يولوا عليهم واليا، ولا أن يؤمروا على أنفسهم أميرا، بل كان هو في أيام حياته الذي يؤمر عليهم الأمراء، ويولى الولاة، وطاعته واجبة على العباد في حياته وبعد وفاته، وسنته متبعة من بعده كما كانت متبعة في وقته، وقد أمر عليهم عليا (ع) وأخذ عليهم بيعته في غير موطن، كما ذكرنا ذلك وبيناه في هذا الكتاب، فكان على (ص) إمام الامة بنص رسول الله (ص) والتوقيف عليه كما يجب أن تكون كذلك الإمامة لا كما زعم هذا القائل: إنها تكون باختيار الناس وإجماعهم كما زعم أنهم أجمعوا على أبي بكر وما أجمعوا عليه كما قال: ولا عقد له ذلك إلا نفر منهم، وهذا ما لا يدفع ولا ينكر. ولو لم تجب الإمامة للإمام حتى يجتمع الناس عليه، ما أجمعوا على إنسان أبدا... (مغربى، ۱۴۱۴ ق، ج ۲: ۱۲۱-۱۲۳).

۸-۴. كَمَالُ الدِّينِ وَتَمَامُ النِّعْمَةِ

نام دیگر آن، **اِكْمَالُ الدِّينِ وَ اِتْمَامُ النِّعْمَةِ**، تألیف عالم شیعه، محمد بن علی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (م. ۳۸۱ ق.) است. وی در این کتاب به موضوع غیبت و ظهور امام زمان (عج) می پردازد. در مقدمه کمال الدین و تمام النعمه اثر صدوق (م. ۳۸۱ ق.) آمده است:

«ثم نحن نبين الآن و نوضح بعد هذا كله أن التشاكل بين الأنبياء والأئمة بين واضح فيلزمهم أنهم حجج الله على الخلق كما كانت الأنبياء حججه على العباد و فرض طاعتهم لازم كلزوم فرض طاعة الأنبياء و ذلك قول الله عزوجل **أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ** و قوله تعالى **وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ** فولاة الأمر هم الأوصياء و الأئمة بعد الرسول (ص) و قد قرن الله طاعتهم بطاعة الرسول و أوجب على العباد من فرضهم ما أوجبه من فرض الرسول كما أوجب على العباد من طاعة الرسول ما أوجبه عليهم من طاعته عزوجل في قوله **أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ** ثم قال: **مَنْ يَطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ** و إذا كانت الأئمة (ع) حجج الله على من لم يلحق بالرسول و لم يشاهده و على من خلفه من بعده كما كان الرسول حجة على

من لم يشاهده في عصره لزم من طاعة الأئمة ما لزم من طاعة الرسول محمد^(ص) فقد تشاكلوا واستقام القياس فيهم و إن كان الرسول أفضل من الأئمة فقد تشاكلوا في الحجة والاسم والفعل والفرض إذ كان الله جل ثناؤه قد سمي الرسل أئمة بقوله لإبراهيم: **إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا** O و قد أخبرنا الله تبارك و تعالی أنه قد فضل الأنبياء و الرسل بعضهم على بعض فقال تبارك و تعالی تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ الْآيَةَ و قال II **وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ** O الآية. فتشاكل الأنبياء في النبوة و إن كان بعضهم أفضل من بعض و كذلك تشاكل الأنبياء و الأوصياء فمن قاس حال الأئمة بحال الأنبياء واستشهد بفعل الأنبياء على فعل الأئمة فقد أصاب في قياسه و استقام له استشهاده بالذی وصفناه من تشاكل الأنبياء و الأوصياء^(ع)» (صدوق، ۱۳۹۵ ق، ج ۱: ۲۴).

همچنین، در باب فی نوادر الكتاب، همان روایت بسیار طولانی مفضل بن عمر که در کافی

آمده است (ر.ک؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۸)، ذکر شده است:

«حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ الطَّلْقَانِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَرْوَزِي قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو حَامِدٍ عِمْرَانُ بْنُ مُوسَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْقَاسِمِ الرَّقَّامِ قَالَ: حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: كُنَّا فِي أَيَّامِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرُّضَا^(ع) بِمَرْوَ فَاجْتَمَعْنَا فِي الْجَامِعِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ مِنْ بَدءِ مَقْدَمِنَا فَأَذَارُوا أَمْرَ الْإِمَامَةِ وَ... الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَأَمُرُ الْإِمَامَةَ مِنْ تَمَامِ الدِّينِ وَ كَمْ يَمْضِ^(ع) حَتَّى يَبِينَ لِأُمَّتِهِ مَعَالِمَ دِينِهِمْ وَ أَوْضَحَ لَهُمْ سَبِيلَهُمْ وَ تَرَكَهُمْ عَلَى قَصْدِ الْحَقِّ وَ أَقَامَ لَهُمْ عَلِيًّا^(ع) عَلِمًا وَ إِمَامًا وَ مَا تَرَكَ شَيْئًا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَّا بَيَّنَّهُ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَكْمِلْ دِينَهُ فَقَدْ رَدَّ كِتَابَ اللَّهِ الْعَزِيزِ وَ مَنْ رَدَّ كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَهُوَ كَافِرٌ هَلْ تَعْرِفُونَ قَدْرَ الْإِمَامَةِ وَ مَحَلَّهَا مِنْ الْأُمَّةِ فَيَجُوزُ فِيهَا اخْتِيَارُهُمْ إِنَّ الْإِمَامَةَ أَجَلٌ قَدْرًا وَ أَعْظَمُ شَأْنًا وَ أَعْلَى مَكَانًا وَ أَمْنَعُ جَانِبًا وَ أَبْعَدُ عَوْرًا مِنْ أَنْ يَبْلُغَهَا النَّاسُ بِعُقُولِهِمْ أَوْ يَنَالُوهَا بِأَرَائِهِمْ أَوْ يَقِيمُوا إِمَامًا بِاخْتِيَارِهِمْ إِنَّ الْإِمَامَةَ خَصَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهَا إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ ع بَعْدَ النَّبُوَّةِ وَالْخَلَّةِ مَرْتَبَةً ثَالِثَةً وَ فَضِيلَةً شَرَفَهُ بِهَا وَ أَشَادَ بِهَا ذِكْرَهُ فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ **إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا** فَقَالَ الْخَلِيلُ^(ع) سُرُورًا بِهَا وَ II مِنْ ذُرِّيَّتِي O قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى: II **يُنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ** O

فَأَبْطَلَتْ هَذِهِ آيَةَ إِمَامَةٍ كُلِّ ظَالِمٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَصَارَتْ فِي الصَّفْوَةِ ثُمَّ أَكْرَمَهَا اللَّهُ
عَزَّوَجَلَّ بِأَنْ جَعَلَهَا فِي ذُرِّيَّتِهِ أَهْلَ الصَّفْوَةِ وَالطَّهَارَةِ فَقَالَ... (صدوق، ۱۳۹۵ ق.، ج ۱:
۲۴).

۵. جمع‌بندی نسبت منابع کلامی کهن به آیه ابتلا

بیش از بیست وهفت اثر کلامی و امامتی تا قرن پنجم در منابع شیعه موجود هستند. در این میان، حدود هشت اثر هستند که حدیثی یا اشاره‌ای به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) داشته‌اند؛ عبارتند از: ۱- *الایضاح*، ۲- *بصائر الدرجات*، ۳- *المسترشد فی الإمامه*، ۴- *الکافی*، ۵- *الهدایة الکبری*، ۶- *کتاب الغیبه*، ۷- *شرح الأخبار* و ۸- *کمال الدین*.

با بررسی این آثار مشخص شد که حدود ده یازده روایت یا اشاره به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) در هشت اثر کلامی و امامتی وجود دارد که شامل پنج روایت و حدیث و نیز پنج اشاره هستند. دو حدیث در *کتاب بصائر الدرجات* منسوب به صفار قمی (م. ۲۹۰ ق.) آمده‌است که حدیث اول (ر.ک؛ صفار قمی، بی‌تا: ۳۹۳)، در *کتاب کافی* نیز نقل شده‌است (ر.ک؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴) و حدیث دوم (ر.ک؛ صفار قمی، ۱۴۰۴ ق.: ۵۰۹)، متفرد است و در منابع دیگر نیامده‌است.

دو حدیث هم در *کتاب کافی کلینی* (م. ۳۲۹ ق.) آمده‌است: حدیث اول (ر.ک؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴) با تفاوتی، یک بار دیگر نیز در *کافی* آمده (ر.ک؛ همان: ۱۷۵) و در *کتاب‌های بعدی* نیز نقل شده‌است و حدیث دوم *کافی* (ر.ک؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۸)، در *الغیبه نعمانی* (م. ۳۶۰ ق.) و آثار صدوق (م. ۳۸۱ ق.) نیز تکرار شده‌است (ر.ک؛ نعمانی، ۱۳۹۷ ق.: ۲۱۷ و صدوق، ۱۳۷۶، ج ۱: ۶۷۴).

یک حدیث بسیار طولانی نیز در *الهدایة الکبری خصیبه* (م. ۳۴۶ ق.) آمده که قسمت اندکی از آن به آیه ابتلای ابراهیم اختصاص دارد (ر.ک؛ خصیبه، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۹۲ و مجلسی، ۱۴۰۳ ق.، ج ۵۳: ۱) و در منابع دیگر یافت نشد.

همچنین، از حدود بیست‌ونه اثر کلامی و امامتی تا قرن پنجم در منابع شیعه، پنج اشاره پیرامون آیه ابتلای ابراهیم^(ع) و امامت ذکر شده‌است.

اشاره اول در *کتاب الایضاح*، منسوب به ابن شاذان (م. ۲۶۰ ق.) است (ر.ک؛ ابن شاذان، ۱۳۵۱: ۹۵) و اشاره دوم در *کتاب شرح الأخبار قاضی نعمان مغربی* (م. ۳۶۳ ق.) می‌باشد

(ر.ک؛ مغربی، ۱۴۱۴ ق.، ج ۲: ۱۲۱-۱۲۳).

دو اشاره در کتاب *المسترشد*، منسوب به ابن رستم طبری (قرن ۳ یا ۴) آمده است (ر.ک؛ طبری، ۱۴۱۵ ق.، ج ۱: ۳۱۱ و ۶۴۹).

اشاره پنجم نیز در *کمال الدین* شیخ صدوق (م. ۳۸۱ ق.) است (ر.ک؛ صدوق، ۱۳۹۵ ق.، ج ۱: ۲۴).

جدول کتاب‌های مرتبط تا قرن پنجم که روایت یا اشاره پیرامون آیه ابتلا دارند				
ردیف	اسم کتاب	مؤلف	متوفی	موضوع کتاب
۱	الایضاح	منسوب به ابن شاذان	۲۶۰	کلام، امامت، فضائل
۲	بصائر الدرجات	منسوب به صفار قمی	۲۹۰	کلام، امامت، فضائل
۳	المسترشد فی الامامة	منسوب به ابن رستم طبری	۳ ق.	تاریخی - کلامی
۴	الکافی	محمد بن یعقوب کلینی	۳۲۹	اعتقادات، امامت و ...
۵	الهدایة الکبری	حسین بن حمدان خصبی	۳۴۶	تاریخ و کلام - امامت
۶	کتاب الغیبة	محمد نعمانی	۳۶۰	کلام - غیبت امام
۷	شرح الأخبار فی فضائل ...	فاضل نعمان مغربی اسماعیلی	۳۶۳	تاریخ و مناقب
۸	کمال الدین	شیخ صدوق	۳۸۱	کلام - غیبت امام

چند نکته درباره این احادیث و اشارات درخور توجه است:

۱- برخی از روایات مرتبط به مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی نیستند (به عنوان نمونه، ر.ک؛ صفار قمی، بی تا: ۳۹۳ و کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۷۴).

۲- برخی روایات متفرد هستند و در منابع دیگر یافت نمی‌شوند (به عنوان نمونه، ر.ک؛ صفار قمی، ۱۴۰۴ ق.، ۵۰۹ و خصبی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۹۲).

۳- برخی روایات یا اشارات، نیمه مرتبط به مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی هستند؛ یعنی هم می‌توان آن را به مسأله امامت مرتبط کرد و هم می‌توان تفاسیر متفاوتی از مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی، برای آن ارائه داد (به عنوان نمونه، ر.ک؛ طبری، ۱۴۱۵ ق.، ج ۱: ۳۱۱ و ۶۴۹).

۴- برخی از مطالب در کتاب‌های مشکوک از نظر مؤلف و تاریخ تألیف آمده است؛ یعنی ممکن است متأخر باشند، یا اینکه کتاب، مشکوک به تألیف غلات هستند؛ همانند کتاب *هدایة الکبری* (ر.ک؛ خصبی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۹۲)، از غلات نصیریة شام (به عنوان نمونه، ر.ک؛ خصبی، ۱۴۱۱ ق.، مقدمه و صفری فروشانی، ۱۳۸۴: سراسر متن).

۵- تنها یک حدیث کاملاً مرتبط به مسئله امامت با تعاریف خاص شیعی در میان این روایات کتب معتبر، همانند کافی وجود دارد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۸) که راوی اصلی آن مجهول، و روایت، مرسل و مرفوع است. از یک سو، چون این روایت یکتاست و از طرف دیگر، داخل شدن حواشی نونویس مالکان نسخ خطی به متن اصلی کتب مؤلفان، در گذشته‌ها بسیار رخ داده است (ر.ک؛ شوشتری، ۱۴۰۱ ق: فصل ۱۲)، اکنون لازم می‌نماید بررسی نسخه‌شناسی و کتابشناسی شود که آیا واقعاً این حدیث در کتاب کافی اصالت دارد، یا احتمالاً روایتی نونویس و افزوده بر نسخه‌های خطی متأخر از این کتاب است.

نتیجه اینکه با فرض قبول صحت روایات و نیز پذیرش اصالت کتب بررسی شده، حداقل تا اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، یعنی حدود آغاز دوره آل بویه و تسلط قدرت شیعیان بر مناطق اسلامی، استناد و استدلال به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) برای مسئله امامت، با تعاریف خاص شیعی از آن، در منابع «حدیثی، کلامی و امامتی» شیعه یا وجود ندارد، یا پررنگ نیست.

البته این مطلب خدشه‌ای به دلایل مسئله امامت وارد نمی‌کند؛ چراکه دلایل متعددی برای اثبات مسئله امامت در روایات و آیات قرآن کریم وجود دارد، بلکه این نتیجه حاصل شده، تنها این اطلاع را در اختیار ما قرار می‌دهد که استشهاد به آیه ابتلاء، استدلالی مستحده می‌باشد و لازم است در استدلال به این آیه برای مسئله امامت، متذکر شویم که استشهاد و استدلال به آیه ابتلای ابراهیم^(ع)، از دستاوردهای دانشی متأخر کلامیان و مفسران شیعه می‌باشد.

نتیجه‌گیری

۱- بیش از بیست و هفت اثر کلامی و امامتی تا قرن پنجم در منابع شیعه موجود هستند. با بررسی این آثار، مشخص شد که در بیش از بیست اثر از آن‌ها، هیچ استناد یا اشاره‌ای به آیه ابتلای ابراهیم در مسئله امامت یا غیر آن وجود ندارد. در این میان، حدود هشت اثر نیز حدیث یا اشاره‌ای به آیه ابتلای ابراهیم^(ع) داشته‌اند که عبارتند از: ۱- الايضاح، منسوب به ابن شاذان، ۲- بصائر الدرجات، اثر صفار قمی، ۳- المسترشد فی الامامه، اثر منسوب به ابن رستم طبری، ۴- الکافی، اثر محمد بن یعقوب کلینی، ۵- الهدایة الکبری، اثر حسین بن حمدان خصیعی، ۶- کتاب الغیبه، اثر محمد نعمانی، ۷- شرح الأخبار، اثر قاضی نعمان مغربی اسماعیلی، و ۸- کمال الدین، اثر شیخ صدوق.

۲- با بررسی این آثار، مشخص شد که حدود ده یازده روایت یا اشاره به آیه ابتلای

ابراهیم^(ع) در هشت اثر کلامی و امامتی وجود دارد که شامل پنج روایت و حدیث، و نیز پنج اشاره هستند. همچنین، چند نکته درباره این احادیث و اشارات شایسته توجه است: برخی از روایات و اشارات منابع کلامی، مرتبط به مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی نیستند، برخی نیز نیمه مرتبط هستند؛ یعنی می توان آن را به مسأله امامت مرتبط کرد و هم می توان تفاسیر متفاوتی از مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی برای آن ها ارائه داد. از سوی دیگر، برخی از مطالب مرتبط در کتاب های مشکوٰک از نظر مؤلف و تاریخ تألیف آمده اند؛ یعنی ممکن است متأخر باشند. در این میان، تنها یک حدیث کاملاً مرتبط به مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی در بین این روایات و از کتاب کافی وجود دارد که راوی اصلی آن مجهول، و روایت نیز مرسل و مرفوع است، هر چند ممکن است روایتی نونویس و افزوده بر نسخه کتاب کافی بوده باشد.

۳- بنابراین، با فرض قبول صحت روایات و نیز پذیرش اصالت کتب، حداقل تا اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، یعنی حدود آغاز دوره آل بویه و تسلط قدرت شیعیان بر مناطق اسلامی، استناد و استدلال به آیه ابتلا ابراهیم^(ع) برای مسأله امامت با تعاریف خاص شیعی از آن، در منابع «حدیثی، کلامی و امامتی» شیعه، یا وجود ندارد، یا پررنگ نیست. البته این مطلب، خدشه ای به دلایل مسأله امامت وارد نمی کند؛ چرا که دلایل متعددی برای اثبات مسأله امامت در روایات و آیات قرآن کریم وجود دارد. اما لازم است در استدلال به این آیه در مسأله امامت، متذکر شویم که استدلال به آیه ابتلا ابراهیم^(ع)، از دستاوردهای دانشی متأخر کلامیان و مفسران شیعه است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Kazem Ostadi

<https://orcid.org/0000-0002-4250-3189>

منابع

ابن شاذان، فضل. (۱۳۵۱). *الایضاح*. به کوشش جلال الدین محدث. تهران: دانشگاه تهران.
ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۷۷). *إقبال الأعمال*. تحقیق جواد القیومی الإصفهانی. قم: مرکز النشر التابع لمكتب الإعلام الإسلامی.

- استادی، کاظم. (۱۳۹۹). ض. آیه ابتلای ابراهیم در تفاسیر کهن شیعی و مسأله امامت. مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی.
- _____ . (۱۳۹۹). ط. روایات ذیل آیه ابتلای ابراهیم و مسأله امامت. مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی.
- _____ . (۱۴۰۰). «معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی الغیبه منسوب به نعمانی». انتظار موعود. د ۲۱. صص ۷۵-۱۰۹.
- _____ . (۱۴۰۰). چ. «بازشناسی مؤلف کتابی که المسترشد خوانده می شود». پژوهش های قرآن و حدیث. د ۵۴. ش ۲. صص ۲۶۹-۲۹۳.
- _____ . (۱۴۰۱). ص. «مآخذشناسی توصیفی آثار جدید درباره آیه امامت ابراهیم (ع) (آیه ۱۲۴ سوره بقره)». دانش ها و آموزه های قرآن و حدیث. س ۵. ش ۱۷. صص ۸۳-۱۰۹.
- اسماعیلی، مهرا و ربابه نبی اللّهی. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی تفسیر کلامی آیات امامت در تفاسیر اثناعشریه و زیدیه تا پایان دوره آل بویه». آیین معرفت. ش ۵۴. صص ۶۳-۷۹.
- انصاری، حسن. (۱۳۸۸). «تبارشناسی کتاب بصائر الدرجات و نویسنده آن». کتاب ماه دین. ش ۱۴۳. صص ۶۱-۷۱.
- بحرانی، سیدهاشم. (۱۴۱۵ ق.). البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بعثت.
- توره، یوسف. (۱۳۸۸). «بررسی تطبیقی واژه امام در آیه ابتلاء». طلوع. س ۷. ش ۲۷. صص ۴۱-۶۴.
- جاحظ، عمرو بن بحر. (۲۰۰۲ م.). رسائل الجاحظ: الرسائل السیاسیه. به کوشش علی ابوملحم. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- جباری، محمدرضا. (۱۳۸۴). مکتب حدیثی قم. قم: کنگره بزرگداشت حضرت فاطمه معصومه (س).
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ ق.). الباب الحادی عشر. قم: مکتبه العلام.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۳۸۳ ق.). تفسیر نور الثقلین. نجف: مطبعة العلمية.
- _____ . (۱۴۱۵ ق.). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان.
- خان صنمی، فاطمه. (۱۳۹۱). تحلیل رتبه امامت در آیه ابتلاء (آیه ۱۲۴ سوره بقره). پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی فتح الله نجارزادگان. قم: دانشکده علوم حدیث.

- خصیبی، حسین بن حمدان. (۱۳۷۷ ق.). *الهدایة الكبرى*. بیروت: مؤسسة البلاغ.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۴). «آیه ابتلاى ابراهیم». *کلام اسلامی*. ش ۵۴. صص ۲۱-۳۴.
- شوشتری، محمدتقی. (۱۴۰۱ ق.). *الأخبار الدخيلة*. تهران: مكتبة الصدوق.
- _____ . (۱۴۱۱ ق.). *قاموس الرجال*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صدوق، محمدبن علی. (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: کتابچی.
- _____ . (۱۳۷۹ ق.). *معانی الأخبار*. قم: جامعه مدرسین.
- _____ . (بی تا). *عیون الأخبار*. تهران: جهان.
- _____ . (۱۳۹۵ ق.). *کمال الدین و تمام النعمه*. تهران: اسلامیة.
- صفار، محمدبن حسن. (بی تا). *بصائر الدرجات*. تهران: مؤسسه الأعلمی.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۸۴). «حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایة الكبرى».
- حکمت و فلسفه اسلامی*. ش ۱۶. صص ۱۵-۴۶.
- طبرسی، أحمدبن علی. (۱۴۰۳ ق.). *الإحتجاج*. تعلیق السيد محمدباقر الخراسان. مشهد: المرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ ق.). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۴۱۵ ق.). *المسترشده*. تهران: الثقافة الإسلامية.
- عاملی، محمدبن حسن. (۱۴۰۹ ق.). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البتیت^(ع).
- عظیمی، عسگر و عزالدین رضانزاد. (۱۳۹۰). «امامت در قرآن از منظر محقق طوسی و فاضل قوشچی». *اندیشه نوین دینی*. پیاپی ۲۴. صص ۹-۳۴.
- غلامی، اصغر. (۱۳۸۶). «مفهوم امامت در پرتو آیه ابتلاى حضرت ابراهیم^(ع)». *سفته*. ش ۱۷. صص ۱۱۵-۱۳۹.
- فیض کاشانی، محمد. (۱۴۰۶ ق.). *الوافی*. اصفهان: مكتبة الإمام أميرالمؤمنین علی^(ع).
- _____ . (۱۳۴۹). *الأصول الأصلية*. به کوشش جلال‌الدین محدث. تهران: دانشگاه تهران.
- قمی مشهدی، محمد. (۱۳۶۸). *کنزالدقائق*. تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۶۳). *الکافی*. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق.). *بحار الأنوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مدرسی طباطبایی، حسین. (۱۳۹۴). *مکتب در فرایند تکامل*. ترجمه هاشم ایزدپناه. تهران: کویر.

مغربی، نعمان بن محمد. (۱۴۱۴ ق.). شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام. قم: جامعه مدرسین.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۰). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
موسوی، محمد حضرت و محمود سرمدی. (۱۳۸۰). «بررسی امامت در قرآن از منظر امامیه». پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الهیات جامعه المصطفی العالمیه.
نجفی یزدی، سید محمد. (۱۳۸۵). «اعجاز ائمه^(ع) و روایات مربوط به آن (نقد مقاله «حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایة الکبری» ۱). حکمت و فلسفه اسلامی. ش ۱۸. صص ۱۶۲-۱۲۱.

نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ ق.). کتاب الغیبه. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ ق.). مستدرک الوسائل. بیروت: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
نیل ساز، نصرت و صدیقه ملک لو. (۱۳۹۶). «جریان شناسی تفاسیر فریقین نسبت به آیه ۱۲۴ سوره بقره در مسئله امامت». مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی. ش ۱ (۳). صص ۱۳۰-۱۱۷.

References

- Ameli, Mohammad bin Hasan. (1988). *Wasa'el al-Shia*. Qom: Al al-Bayt Institute. [In Persian].
- Ansari, Hassan. (2009). "The genealogy of the book Basaer al-Darajat and its author". *Ketb-e Mah-e Din*. No. 143. Pp. 71-61. [In Persian].
- Azimi, Asgar and Ezzaldin Rezanejhad. (2011). "Imamate in the Qur'an from the perspective of Mohaghegh Tusi and Fazel Ghoshchi". *Andisheh Novin-e Dini*. 24. Pp. 9-34. [In Persian].
- Bahrani, Seyyed Hashem. (1994). *Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Besat. [In Persian].
- Feyz Kashani, Mohammad. (1986). *Al-Wafi*. Isfahan: School of Imam Amir al-Mo'menin Ali (a.s.). [In Persian].
- . (1970). *Osoul al-Asliyah*. By the efforts of Jalaluddin Mohadeth. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Gholami, Asghar. (2007). "The concept of Imamate in the light of the verse of the suffering of Hazrat Ibrahim (pbuh)". *Safineh*. No. 17. Pp. 115-139. [In Persian].
- Helli, Hasan bin Yosuf. (1992). *Al-Bab al-Hadi al-Ashar*. Qom: Al-Allam School. [In Persian].
- Hovayzi, Abdul Ali bin Juma. (1963). *Tafsir Noor al-Saghaleyn*. Najaf: Al-Alamiyah Press. [In Arabic].

- (1994). *Tafsir Noor al-Saghaleyn*. Qom: Ismailian. [In Persian].
- Jabbari, Mohammadreza. (2005). *Maktab-e Hadithi-e Qom*. Qom: Congress of commemoration of Hazrat Fatima Masoumeh (pbuh). [In Persian].
- Jahez, Amro bin Bahr. (2002). *Rasael al-Jahez: Al-Rasael al-Siyasiyah*. by the efforts of Ali Abu Malham. Beirut: Dar and al-Helal School. [In Arabic].
- Ibn Shazan, Fazl. (1972). *Al-Izah*. By the efforts of Jalaluddin Muhaddeth. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Ibn Tavous, Ali ibn Musa. (1998). *Eghbal al-Amal*. Research by Javad al-Qayyumi al-Isfahani. Qom: Markaz al-Nashar al-Tabe le Maktab al-Alam al-Islami. [In Persian].
- Ostadi, Kazem. (2019). a. *Ayeh Ebtelay-e Ebrahim dar Tafasir-e Kohan-e Shi'e*. Qom: Reza Ostadi Library. [In Persian].
- (2019). b. *Revayat-e Zeyl-e Ayeh Ebtelaye Ebrahim va Mas'aleh Emamat*. Manuscripts. Qom: Reza Ostadi Library. [In Persian].
- (2021). c. "Introduction and review of the oldest manuscript of al-Ghaibah attributed to Nu'mani". *Entezar-e Maoud*. Vol. 21. Pp. 75-109.
- (2021). d. "Recognition of the author of the book that is read as al-Mostarashed". *Qur'an and Hadith Researches*. Vol. 54. No. 2. Pp. 269-293. [In Persian].
- (2022). e. "Descriptive etymology of new works about the verse of the Imamate of Abraham (AS) (verse 124 of Surah Baqarah)". *Daneshha va Amouzehhaye Quran va Hadith*. Vol. 5. No. 17. Pp. 109-83. [In Persian].
- Ismaili, Mehran and Robabe Nabiullahi. (2017). "A comparative study of the theological interpretation of the verses of Imamate in the interpretations of the 12th century and Zaidiyyah until the end of the Al-Buyeh period". *Ayeneh Marefat*. No. 54. Pp. 79-63. [In Persian].
- Khan Sanami, Fatemeh. (2011). *Analysis of the rank of Imamate in the verse of Ebtela (Verse 124 of Surah Bagharah)*. MA thesis under the guidance of Fathullah Najjarzadegan. Qom: Faculty of Hadith Sciences. [In Persian].
- Khasibi, Hossein bin Hamdan. (1957). *Al-Hedayat al-Kobara*. Beirut: Al-Balagh Institute. [In Arabic].
- Koleyni, Mohammad bin Yaghoub. (1984). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyeh. [In Persian].

- Majlesi, Mohammad Bagher. (1983). *Behar al-Anwar*. Beirut: Al-Wafa Institute. [In Persian].
- Maghrebi, Noman bin Mohammad. (1993). *Sharh al-Akhbar fi Faza'el al-Aemmat al-Athar(pbuh)*. Qom: Modarresin University. [In Persian].
- Makarem Shirazi, Naser. (2001). *Tafsir-e Nemouneh*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyeh. [In Persian].
- Modarresi Tabataba'i, Hossein. (2014). *Maktab dar Farayand-e Takamol*. Translated by Hashem Izadpanah. Tehran: Kavir. [In Persian].
- Mousavi, Mohammad Hazrat and Mahmoud Sarmadi. (1380). *Study Imamate in the Qur'an from the perspective of Imamia*. MA thesis of Al-Mustafa Al-Alamiya University of Theology. [In Persian].
- Najafi Yazdi, Seyyed Mohammad. (2006). "The Miracles of the Imams (a.s.) and the narrations related to it (criticism of the article "Hossein bin Hamdan Khasibi and Kitab al-Hedayat al-Kobara" 1). *Hekmat va Falsafeh Eslami*. No. 18. Pp. 121-162. [In Persian].
- Nilsaz, Nosrat and Seddigheh Maleklou. (2016). "The flow of the interpretations of the parties regarding the verse 124 of Surat al-Bagharah in the matter of Imamate". *Motaleat-e Qur'an va Farhang-e Eslami*. Vol. 1. No. 3. Pp. 117-130. [In Persian].
- Nomani, Mohammad bin Ibrahim. (1977). *Ketab al-Gheybat*. Research by Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Sadough Publishing. [In Persian].
- Noori, Mirzahossein. (1987). *Mostardak al-Wasa'el*. Beirut: Moassesat Al al-Beyt Le-Ehya al-Torath. [In Arabic].
- Qomi Mashhadhi, Mohammad. (1989). *Kanz al-daghaegh*. Tehran: Entesharat-E Vezarat-e Ershad. [In Persian].
- Rabbani Golpayegani, Ali. (2005). "The verse of Abraham's trial". *Kalam-e Islami*. No. 54. Pp. 21-34. [In Persian].
- Sadough, Mohammad bin Ali. (1997). *Amali*. Tehran: Ketabchi. [In Persian].
- (1959). *Ma'ani al-Akhbar*. Qom: Modarresin University. [In Persian].
- (ND). *Oyoun al-Akhbar*. Tehran: Jahan. [In Persian].
- (1975). *Kamal al-Din va Tamm al-Nemah*. Tehran: Islamiah. [In Persian].
- Safar, Mohammad bin Hasan. (ND). *Basaer al-Darajat*. Tehran: Al-Alami Institute. [In Persian].
- Safari Farvashani, Nematullah. (2005). "Hossein bin Hamdan Khasibi and the Book of Al-Hedayat al-Kobara". *Hekmat va Falsafeh Eslami*. No. 16. Pp. 15-46. [In Persian].
- Shoushtari, Mohammad Taghi. (1981). *Al-Akhbar al-Dakhilah*. Tehran: Al-Sadouq School. [In Persian].

- (1990). *Ghamous al-Rejal*. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian].
- Tabari, Mohammad bin Jarir. (1994). *al-Mostarashed*. Tehran: Islamic Culture. [In Persian].
- Tabresi, Ahmed bin Ali. (1983). *Al-Ehtejaj*. Suspension of Al-Seyyed Mohammad Bagher al-Kharasan. Mashhad: Al-Mortaza. [In Persian].
- Tabresi, Fazl bin Hasan. (1987). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Marefat. [In Arabic].
- Toure, Yosuf. (2009). "Comparative study of the word imam in the verse of Ebtela". *Tolou*. Vol. 7. No. 27. Pp. 64-41. [In Persian].

استناد به این مقاله: استادی، کاظم. (۱۴۰۲). بررسی تاریخچه استدلال به آیه ابتلا ابراهیم^(ع) در منابع کلامی و امامتی کهن شیعی برای مسأله امامت، پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، دوره ۴، شماره ۶: ۲۶۵-۲۹۲.

DOI: 10.22054/JCST.2023.74546.1123

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Kalam is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.